
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

КРЫТЫКА І БІБЛІЯГРАФІЯ

REVIEW AND BIBLIOGRAPHY

Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo połockie 1667 i 1690 r. / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2018. 182 s.

Lithuanian Metrica. Grand Duchy of Lithuania household tax registers. Polatsk province 1667 and 1690 / publ. by H. Lulevich, A. Rahuba. Warsaw: Polish Academy of Sciences, History Institute, 2018. 182 p.

Даследаванне мінулага, несумненна, мае свой пачатак і не скончыцца, пакуль існуе чалавецтва. Калі так, то вывучэнне і публікацыя гістарычных крыніц, асноўнага матэрыялу, на падставе і з дапамогай якога адбываецца рэканструкцыя мінулага ў святломасці гісторыкаў, будзе заставацца галоўнай і першапачатковай задачай навукі. Кожная асобная крыніца мае сваю каштоўнасць, але для аналізу маштабных з'яў і працэсаў асаблівую значнасць маюць матэрыялы, якія акумулююць вялікія аб'ёмы інфармацыі. Такой крыніцай па айчыннай гісторыі з'яўляецца дакументацыя скарбу Вялікага Княства Літоўскага XVII ст., так званыя падымныя рэестры (абюрэты), якія ўжо некалькі дзесяцігоддзяў выдаюцца польскімі гісторыкамі ў межах праекта пад агульнай назвай «Літоўская метрыка».

Унікальная серыя публікацый ажыццяўляецца дзякуючы тытанічнай працы варшаўскіх прафесараў Анджэя Рахубы і Генрыха Люлевіча – аўта-

рытэтанейшых і буйнейшых знаўцаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага¹. Пачынаючы з 2000 г. польскія гісторыкі сканцэнтраваліся на выданні матэрыялаў, якія адрасаваны і цікавыя пераважна беларускай аўдыторыі: *гэта падатковыя рэестры Берасцейскага, Наваградскага і Мсціслаўскага ваяводстваў*². Напрыканцы 2018 г. спіс апублікаваных тамоў быў дапоўнены рэестрамі падымных збораў у Полацкім ваяводстве за 1667 г. і 1690-я гг.

Полаччыне як аб'екту навуковага вывучэння ў чарговы раз пашанцавала, паколькі ў архівах зберагліся і былі адшуканы ажно два падатковыя рэестры: за 1667 і 1690 гг. Справа ў тым, што далёка не адносна ўсіх паведаў ВКЛ у архівах маюцца адпаведныя камплекты крыніц. Так, па ўсёй верагоднасці, не захаваліся падатковыя рэестры 1690 г. Віцебскага і Мсціслаўскага ваяводстваў, Мазырскага паведа Менскага ваяводства і Пінскага паведа Берасцейскага ваяводства³. Акрамя таго, дадзены том толькі трэці з ліку тых, што ўтрымліваюць звесткі за 1667 г.

Асобна можна адзначыць, што звесткі пра полацкія падатковыя рэестры яшчэ не так даўно не былі вядомыя выдаўцам, бо знаходзіліся яны не ў польскіх архівах, дзе зберагаецца даволі вялікая частка скарбавай дакументацыі ВКЛ⁴. Больш за тое, яшчэ ў 2000 г. інфармацыя пра месцазнаходжанне полацкай абюрэты 1690 г. у Г. Люлевіча не было, але

¹Першы том серыі быў падрыхтаваны А. Рахубам яшчэ ў 1989 г.: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.* / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1989. Наступны том выдадзены дзякуючы намаганням Г. Люлевіча ў 2000 г.: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.* / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000.

²*Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo brzeskie litewskie 1667–1690 r.* / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 2000; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690 r.* / oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa, 2002; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo mscisławskie 1667 r.* / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 2008.

³*Lulewicz H. Wstęp // Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.* / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 5–6.

⁴*Lulewicz H., Sienkiewicz W. Rejestry podatkowe Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1637–1717 // Przegląd historyczny. T. LXXII. 1981. Zesz. 1. S. 111–118.*

даследчык з аптымізмам адзначаў, што «адшуканне яе можа быць толькі праблемай часу на архіўныя даследаванні» (тут і далей пераклад наш. – В. Г.)⁵. На шчасце, так і сталася.

Рэстр 1667 г. быў падрыхтаваны прафесарам А. Рахубам (s. 41–76), а рэстр 1690 г. набраны прафесарам Г. Люлевічам (s. 79–138). Дакументы выдадзены ў адпаведнасці з правіламі і парадкам, уласцівым папярэднім тамам серыі.

Для даследчыкаў гісторыі Полацкага ваяводства апублікаваныя матэрыялы з’яўляюцца не столькі невядомымі, колькі – сёння правільней будзе сказаць – маладаступнымі, бо праца з імі вымагала спецыяльных камандзіровак за мяжу – у Літву і Расію. Арыгіналы выдадзеных крыніц захоўваюцца ў розных архівах. Рэстр 1667 г. зберагаецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, а рэстр 1690 г. – у Бібліятэцы Расійскай акадэміі навук у Пецябургі. Рэстр 1667 г. знаходзіцца ў складзе фонду Скарбавай камісіі ВКЛ. Гэты фонд (па літоўскай архіўнай нумарацыі F-11) даволі падрабязна апісаны, таму адшукаць полацкі рэстр у ліку яго адзінак захоўвання нескладана. Акрамя таго, цікава, што рэстр гэты раней трапляў у поле зроку гісторыкаў, больш за тое, была зроблена яго копія, якая захоўваецца ў той жа справе, што і арыгінал. Пра падатковы рэстр Полацкага ваяводства 1667 г. ведаў знакаміты знаўца гісторыі Полаччыны Рышард Мянціккі, які ў сваёй публікацыі, прысвечанай попісу полацкай шляхты 1765 г., згадаў пра кепскі стан захавання рэстра і немагчымасць атрымання з яго «дакладнай» інфармацыі: «Як пра колькасць дымоў на момант сканчэння вайны, гэта значыць сельскіх і месцкіх гаспадарак, так і пра саму полацкую шляхту, спіс якой складзены ў алфавітным парадку, не мае першых дзвюх літар»⁶.

Ведаў Р. Мянціккі і пра існаванне полацкай «падымнай тарыфы» 1690–1691 гг., якая захоўвалася ў Віленскім цэнтральным архіве, потым была вывезена ў Расію ў 1915 г. і там засталася⁷. У сувязі з гэтым актуальным застаецца пытанне, ці не адзін гэты дакумент – віленскі і пецябургскі рукапісы. З вопісу пецябургскага спіса рэстра вынікае, што ён трапіў у зборы Бібліятэкі Расійскай акадэміі навук пры невядомых абставінах з былой Рымска-каталіцкай акадэміі ў Санкт-Пецябургі (s. 30). На жаль, адсутнасць у выданні прынамсі фота «складаных для інтэрпрэтацыі» былых інвентарных нумароў на гэтым рукапісе не дазваляе паразважаць над магчымымі лёсамі рукапісу (s. 30).

Кожны з выдадзеных дакументаў мае свае, у нечым падобныя, «шкілеты». Рэстр 1667 г. падрых-

таваны да друку па пашкоджаным рукапісе, у якім бракуе пачатку і канца, гэта значыць, ён утрымлівае пералік падаткаплацельшчыкаў, пачынаючы з літары С да літары W. Сам рэстр з’яўляецца копіяй, прычым першапачатковая крыніца была спецыяльна перапрацавана, паколькі спіс шляхціцаў сфарміраваны па алфавіце.

Яшчэ больш складаная сітуацыя з «арыгінальнасцю» рэстра 1690 г. Нязначная частка яго не захавалася ў выніку матэрыяльнага пашкоджання – вырваных старонак (№ 3–4). Выдаўцы падрыхтавалі тэкст, асновай якога дэ-факта выступаў толькі рэстр 1690 г., прыстасаваны пад падатковыя нормы, прынятыя падчас «нямога» сойма 1717 г. Такім чынам, тэкст рэстра 1690 г. з пункта гледжання дакладнасці можа выклікаць пэўныя пытанні, бо, па сутнасці, гэта, хаця і верыфікаваная, але ўсё ж копія, зробленая праз некалькі дзесяцігоддзяў.

«Захаваннем» рэстра 1690 г. гісторыя абавязана дзвюм асобам – Даніэлю Шпакоўскаму і Дамініку Храпавіцкаму, якія былі ў 1722 г. прызначаны люстратарамі ў Полацкае ваяводства і ў адпаведнасці з соймавымі пастановамі здзейснілі раскладку падаткаў. Пры ажыццяўленні люстрацыі ў 1723 г. за аснову былі ўзяты матэрыялы 1690 г., дапоўненыя рэаліямі пачатку 1720-х гг. Фактычна гэта азначае, што ў рэстры ў алфавітным парадку паддзены прозвішчы ўласнікаў маёмасці з «абюратаў» 1690 г. з пазначэннем змен, актуальных на 1723 г. Апошняя акалічнасць надае публікацыі выключную каштоўнасць для вывучэння гісторыі шляхецкага землеўладання ў дынаміцы, а самі звесткі рэвізіі робіць незаменнай крыніцай па генеалогіі полацкай шляхты. На жаль, паўнаважнасць зрабіць гэту працу не дазваляе сам рукапіс, найбольшай хібай якога з’яўляецца абмежаванне пераліку полацкіх падаткаплацельшчыкаў толькі да літары R, а гэта, па падліках выдаўцоў, можа азначаць страту да 174 полацкіх абывацеляў, чые імёны пачыналіся на літары S–Z (s. 28–34).

Публікацыю рэстраў можна таксама назваць спробай своеасаблівай крыніцазнаўчай рэканструкцыі пачатковага тэксту. Гэта тычыцца страчаных фрагментаў, якія польскія гісторыкі кампенсавалі за кошт адшуканых у розных крыніцах звестак: да рэстра 1667 г. быў дададзены невялікі спіс падаткаплацельшчыкаў-святароў за 1672 г., знойдзены ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (s. 76–77). Да абюратаў 1690 г. далучаны тры невялікія дадаткі з вытрымкамі з люстрацыйных квітоў 1723 г., з фрагментамі са звесткамі аб падатках віленскага ваяводства Казіміра Яна Сапегі з полацкіх уладанняў 1690 г. і са спісам, зрэш-

⁵Lulewicz H. Wstęp // Metryka Litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 6.

⁶Mienicki R. Rejestr popisowy województwa połockiego z dn. 30 IX. 1765 r. // Ateneum Wileńskie. R. XI. 1936. S. 308.

⁷Ibid.

ты, раней друкаваным, неаплаціўшых своечасова падаткі, згодна з пастановай полацкага рэляцыйнага сойма 1736 г. (s. 139–143).

Прынцыповая важкасць гэтай кампенсаванай інфармацыі для аналізу той жа абюрата 1690 г. грунтуецца на тым, што датычыцца яна маёмасці Полацкага езуіцкага калегіума і віленскага ваяводы Казіміра Яна Сапегі, памер уладанняў якіх (216 і 294 дымы адпаведна) меў выключную значнасць у адсоткавым вымярэнні ад агульнай сумы дымоў па ваяводстве (s. 81, 140). У выніку запаўнення роўнаватаснымі матэрыяламі памеры прабелаў у рэестры 1690 г. былі зменшаны да 9,5 % (s. 34). Такім чынам, публікацыя дазваляе ўявіць крыніцы прыходу крыху больш за 90 % падаткаў з Полаччыны.

Аснову рэестраў складаюць спісы асоб, якія мелі ўласнасць на тэрыторыі Полацкага ваяводства. Канешне, большасць з іх былі шляхціцамі, але не толькі: напрыклад, у абюраце 1667 г. пачэснае месца са сваім адным дымам займаў «Пан Аўлас Вус, дзісенскі райца, з Аметнай» (s. 75). Самі рэестры дазваляюць канстатаваць нязменнасць асноўнага складу мясцовай спадчынай эліты – так званай полацкай шляхты, якая ў цэлым дэманстравала зайздроснае генетычнае здароўе і, як і стагоддзі раней, была рэпрэзентавана кланамі Корсакаў, Глазкаў, Падбіентаў, Мяніцкіх, Рэвутаў, Рыпінскіх і г. д. Да роднай Полацкай зямлі шляхта была прывязана ў прамым сэнсе слова, што відаць па дамінуючай мадэлі пераходу зямлі ў спадчыну: уласнасць звычайна трапляла да сваякоў – носьбітаў адных і тых жа прозвішчаў (s. 31–32).

Варта звярнуць увагу на звесткі «падымнай тарыфы» 1690 г. з улікам наяўнасці ў ёй інфармацыі пра расклад гіберны на насельніцтва Полацкага ваяводства (s. 79–81), а таксама няпоўнага, але вельмі падрабязнага пераліку каталіцкіх і ўніяцкіх святароў з пазначэннем колькасці дымоў у падпарадкаваных ім уладаннях (s. 81–88).

Таксама нельга абмінуць і таго, што ва ўступнай аналітычнай частцы публікацыі істотна скарэктаваны вылічаныя ў польскай гістарыяграфіі і перанятыя беларускімі даследчыкамі даныя пра памеры страт Полаччыны ў вайне 1654–1667 гг.⁸ Так, згодна з падлікамі, якія зрабіў польскі даследчык Ежы Можы, у выніку пераходу на новыя правілы збору падаткаў на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў 1650 г. было налічана 23 204 дымы, што дала 174 030 жыхароў (s. 17). Па падліках гэтага ж гісторыка, на 1667 г. у Полацкім ваяводстве заставалася 6927 дымоў, што азначала страту 70 % адзінак падаткаабкладання і, адпаведна, папуляцыі. Аднак

гэтыя даныя не адпавядаюць рэчаіснасці, паколькі Е. Можы няслушна далучыў да Полацкага ваяводства Невельскую і Себежскую воласці, якія на 1667 г. не ўваходзілі ў склад гэтага ваяводства. Фактычна падатковы рэестр 1667 г. налічвае максімум 3322 дымы, што дае новы максімум агульных страт на Полаччыне, роўны 83,4 % дымоў і, адпаведна, насельніцтва (s. 18). Апошняя лічба лепш карэлюе з рэальнымі стратамі самога места Полацкага, якое не далічылася 93,2 % дымоў⁹. Такім чынам, агульныя вынікі расійскай экспансіі на тэрыторыю Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. найбольш катастрафічныя наступствы мелі менавіта для Полацкага ваяводства, якое пасля 1667 г. пачынала сваю дэмаграфічную гісторыю ледзь не з чыстага аркуша.

Том, падрыхтаваны польскімі гісторыкамі, па сваёй вартасці мае ўнікальны характар яшчэ і таму, што дазваляе запоўніць відавочны інфармацыйны прабел, які склаўся паміж 1552 і 1765 гг., гэта значыць за больш чым два стагоддзі.

Полацкія рэестры з'яўляюцца каштоўным матэрыялам для вывучэння розных аспектаў гісторыі полацкай шляхты, якая перажыла не самыя лепшыя гады ваеннага ліхалецця сярэдзіны XVII ст. і была вымушана прыстасоўвацца да розных умоў. Так, у ліку падаткаплацельшчыкаў рэестр 1667 г. згадвае полацкага войскага Тэафіла Дадзібога Храпавіцкага (s. 47), які дванаццаць гадоў таму апынуўся ў ліку здраднакаў-палачан, якія прысягнулі на вернасць маскоўскаму цару¹⁰.

Апублікаваныя крыніцы маюць каштоўнасць не толькі самі па сабе. Асобную вартасць мае навуковы апарат, які суправаджае спісы землеўладальнікаў. У вялікай колькасці выпадкаў выдаўцы парупіліся змясціць у падрадках лаканічную інфармацыю праспаграфічнага характару пра полацкіх шляхціцаў (што пад сілу было зрабіць, бадай, толькі прафесарам А. Рахубе і Г. Люлевічу, складальнікам даведнікаў пра ўраднікаў ВКЛ), прывялі звесткі, якія дазваляюць удакладніць, параўнаць альбо скарэктаваць даныя крыніц.

Полацкія падатковыя рэестры з'яўляюцца выключна цікавай і каштоўнай гістарычнай крыніцай, але да іх, як і да ўсіх падобных матэрыялаў, трэба ставіцца без асаблівых ілюзій. Падатковыя рэестры, па агульным меркаванні, не з'яўляюцца дакладнай крыніцай, паколькі даныя для паборцаў перадаваліся самімі землеўладальнікамі, якія, натуральна, імкнуліся зменшыць памер сваіх выплат. На гэта польскія даследчыкі звярнулі ўвагу раней¹¹ і не абмінулі гэту прынцыповую праблему ў прад-

⁸Можы Ю. Дэмаграфічны спад на Беларусі й Ліцьве ў сярэдзіне XVII стагоддзья // Спадчына. 1992. № 5. С. 19–35; Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995. С. 130, 139–140.

⁹Паводле Е. Можыга: Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. Мінск, 1995. С. 139.

¹⁰Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского 1655 г. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. IV. М.; Варшава, 1999. С. 54.

¹¹Rachuba A. Wstęp // Metryka Litewska. Rejestrzy podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r. / oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1989. S. 17–19.

мове да публікацыі полацкіх рээстраў другой паловы XVII ст. Справа ў тым, што, згодна з данымі падатковага рээстра 1690 г., на ўсёй тэрыторыі Полацкага ваяводства налічвалася толькі 5460 дымоў, і гэта разам з далучанымі да яго пасля 1678 г. Невельскай і Себежскай валасцямі (!). Калі не ўлічваць апошнія, а гэта ў суме 1845 дымоў, то, па даных на 1690 г., на тэрыторыі Полацкага ваяводства ў межах 1667 г. колькасць дымоў у рэальнасці скарацілася на 6 %: было 3853 дымы, стала 3615. Зыходзячы з гэтага, лёгка прыйсці да высновы, што даныя 1690 г. альбо фіксуюць адмоўную дынаміку ў дэмаграфічных зменах, альбо, што больш верагодна, не адпавядаюць рэчаіснасці і свядома сфальсіфікаваны (s. 19–20).

Увогуле, на нашу думку, матэрыялы рээстраў дазваляюць даследаваць не толькі пытанні эканамічнай і дэмаграфічнай гісторыі, а з'яўляюцца падставай для разваг над лёсамі самой Рэчы Паспалітай. Рээстр 1690 г. быў складзены ва ўмовах адноснай стабілізацыі другой паловы XVII ст., а ў XVIII ст. ён становіцца асноўнай матрыцай, на падставе якой вызначаўся памер падаткаў, у тым ліку на ўтрыманне акупацыйнай расійскай арміі, якая цыклічна прысутнічала на ўсходзе Беларусі. Але важна тут наступнае: рээстр 1690 г. утрымлівае звесткі, мякка кажучы, «занижаючыя» колькасць дымоў, і зроблена гэта было яшчэ да рэгулярных наездаў усходняга суседа, гэта значыць дэградацыя грамадскай салідарнасці і нежаданне падтрымліваць палітычную сістэму былі вынікам не знешніх, а ўнутраных працэсаў, і бяруць яны свой пачатак яшчэ ў XVII ст. Ці не адпавядаюць такія змены ў адносінах да грамадскай справы пэўнай тэндэнцыі ў эвалюцыі грамадзянскай свядомасці шляхты ВКЛ? Нежаданне плаціць падаткі ўласцівае людзям ва ўсе часы, але гэты крытэрыў з'яўляецца важным паказчыкам даверу грамадства да дзяржавы. Адсюль вынікае наступ-

нае пытанне: ці не трэба разглядаць прыхаванне падаткаплацельшчыкамі памераў сваёй маёмасці і адпаведных прыбыткаў як сведчанне недаверу да аўтарытэту «шляхецкай рэспублікі», якую можна было падманваць у асабліва буйных памерах, бо ад велічыні ўладання залежалі памеры недаплаты ў дзяржаўны скарб, пра што сведчаць гісторыі з Сапегамі і Радзівіламі¹². Хто ж будзе лічыцца з такой дзяржавай і яе грамадзянамі? Магчыма, у гэтым заключаецца прычына выканання Рэччу Паспалітай ролі так званай «перыферыйнай дзяржавы, падпарадкаванай уплывам і інтарэсам Расійскай імперыі», як слушна заўважана ва ўступе да рэцэнзумага выдання (s. 21).

Публікацыю рээстраў падымнага 1667 і 1690 гг. можна без ваганняў аднесці да самых неардынарных і непараўнальных археаграфічных эксперыментаў А. Рахубы і Г. Люлевіча ў межах падрыхтоўкі скарбавай дакументацыі часоў ВКЛ. Выданне дае магчымасць даследчыкам карыстацца ўнікальнай, існуючай у адзінай версіі крыніцай інфармацыі, якая запаўняе даволі значны прабел у матэрыялах падаткова-статыстычнага і генеалагічнага характару па гісторыі Полаччыны і Беларусі ў цэлым. Адначасова гэта публікацыя ставіць на дзённы парадак выданне яшчэ аднаго комплексу матэрыялаў – падатковага рээстра Полацкага ваяводства, складзенага ў 1775 г. Матэрыялы яго захоўваюцца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, дзе, дарэчы, на іх распаўсюджваецца самы ліберальны спосаб капіравання. Увядзенне ў навуковае абарачэнне і аналіз рээстра 1775 г. у сукупнасці з іншымі аналагічнымі матэрыяламі дазволіць прадпрымаць адносна цэласныя і верагодныя рэканструкцыі эканамічнай і дэмаграфічнай гісторыі Полаччыны XVI–XVIII стст.

В. У. Галубовіч¹³

¹²Lulewicz H. Wstęp // Metryka Litewska. Rejstry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Trockie 1690 r. / oprac. H. Lulewicz. Warszawa, 2000. S. 21–22.

¹³Віталій Уладзіміравіч Галубовіч – доцент кафедры общественных наук факультета бухгалтерского учета Гродненского государственного аграрного университета.

Віталій Уладзіміравіч Галубовіч – дацэнт кафедры грамадскіх навук факультэта бухгалтарскага ўліку Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта.

Vitali V. Halubovich, associate professor at the department of social sciences, faculty of accounting, Hrodna State Agrarian University.

E-mail: halubovich2007@tut.by